

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.1-2.20>**О. Ю. Ільющонок**аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК НОРМАТИВНОГО РЕГЛАМЕНТУВАННЯ ІНСТИТУТУ МЕЖ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ У СУДІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

У статті автором з урахуванням історичних типів кримінального процесу виокремлено нормативно-правові акти, які діяли на території України з XI століття до нашого часу і містили положення щодо регламентації порядку розгляду кримінальних справ, на основі чого досліджено питання щодо сутності меж судового розгляду кримінальних справ загалом і, з появою відповідних гілок влади, – у суді першої інстанції зокрема.

Під час підготовки наукової статті автором проведено системний аналіз нормативно-правових актів зазначеної категорії, який дав змогу встановити таке: хоча й законодавче визначення поняття меж судового розгляду вперше на теренах України з'явилося тільки в середині XX століття, проте законодавець у цьому визначенні лише узагальнив досвід попередніх століть і відобразив його у відповідному положенні.

Автором статті, серед іншого, також встановлено, що з моменту першого законодавчого закріплення визначення меж судового розгляду, попри зміни у процедурі пред'явлення обвинувачення та використання певних юридичних термінів, протягом більш як шістдесят років сутність законодавчого визначення меж судового розгляду не змінилася.

За результатами дослідження вказаних питань автором з'ясовано, що сутністю законодавчого визначення меж судового розгляду виступає регламентація здійснення судового розгляду на підставі принципу змагальності сторін щодо особи, якій висунуте обвинувачення, та лише в межах того обвинувачення, яке викладено в обвинувальному акті, а також встановлення випадків виходу за межі пред'явленого обвинувачення прокурором і судом із метою недопущення обмеження або порушення права обвинуваченого на захист.

Окрім того, автором наукового дослідження звернуто увагу на те, що з огляду на законодавчі зміни та відсутність сучасних наукових розробок з окресленого питання відповідне дослідження не тільки сприяє комплексному розумінню інституту меж судового розгляду кримінальних справ, але й забезпечує належне правозастосування, що зумовлює актуальність цього дослідження та наявність інтересу в ньому не тільки для науковців, але й для практичних працівників.

Ключові слова: межі судового розгляду, прокурор, судовий розгляд, суд першої інстанції, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Інститут меж судового розгляду кримінальних справ у суді першої інстанції зазнав змін із прийняттям у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а тому потребує докладного наукового осмислення з метою належного правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з історичним розвитком нормативного регулювання у кримінальному процесі, виступали предметом дослідження у наукових працях В. Вапнярчука, В. Козія, А. Лазарева, П. Музиченка, А. Пашука, І. Фойницького, а також

інших учених, однак вважати, що відповідні питання є вичерпаними, неможливо, оскільки правозастосовна діяльність, а також теоретичні розробки сучасних авторів сприяють появі тих питань, які раніше не вирішувались і вимагають комплексного підходу до їх дослідження.

Метою статті є визначення історичного розвитку нормативного регулювання інституту меж судового розгляду кримінальних справ у суді першої інстанції на підставі аналізу положень нормативно-правових актів, які встановлювали порядок здійснення кримінального судочинства на території України у різні часи.

Виклад основного матеріалу. Судовий розгляд кримінальних справ у суді першої інстанції обов'язково здійснюється лише у межах, які регламентовано кримінальним процесуальним законодавством.

Згідно з ч. 1 ст. 337 КПК України судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуто обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта, крім випадків, передбачених цією статтею [1].

Зокрема, відповідно до ч. 2 вказаної статті під час судового розгляду прокурор може змінити обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення, відмовитися від підтримання державного обвинувачення, розпочати провадження щодо юридичної особи [1].

Окрім того, у ч. 3 ст. 337 КПК України зазначено, що з метою ухвалення справедливого судового рішення й захисту прав людини та її основоположних свобод суд має право вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження [1].

Таким є визначення меж судового розгляду в чинному кримінальному процесуальному законодавстві України, однак норми, що так чи інакше встановлюють межі розгляду кримінальних справ, з'явилися на теренах нашої держави ще в XI столітті. Їхня поява та подальше вдосконалення зумовлені розвитком кримінального процесу, історія якого, як указує І. Фойницький, ділиться на три основних періоди:

- 1) підкорення державного начала приватному;
- 2) поглинання державним началом не тільки приватного начала, але навіть особистості взагалі і зведення процесу до безособового провадження;
- 3) забезпечення в процесі прав і участі особистості за визнання державного начала кримінального процесу [2, с. 17].

Відповідно до цих періодів В. Вапнярчук виокремлює три історичні типи кримінального процесу: приватно-змагальний, розшуковий і публічно-змагальний [3, с. 13].

Обвинувальна форма характерна для періодів рабовласницького ладу і раннього феодалізму (Давня Греція, Стародавній Рим, на території теперішньої України – слов'янські племена). Як впливає з її назви, домінуюча роль належала обвинувачу, яким був потерпілий від злочину. Обов'язок доказування покладался на

потерпілого. Саме від нього залежав початок, перебіг, закінчення та результати кримінального провадження. Така форма кримінального судочинства характеризувалася використанням як доказів відомостей, одержаних внаслідок застосування насильства, тортур. Розгляд справи відбувався гласно і в усній формі [4, с. 9].

У цей період норми, які б прямо визначали межі судового розгляду кримінальних справ, ще не закріплювалися у нормативно-правових актах, однак ст. 2 редакції I Руської Правди (Академічний список) містила таке положення: якщо хто буде побитий до крові або до синців, то йому не треба шукати свідка, якщо ж на ньому не буде ніяких слідів (побоїв), то нехай приведе свідка, а якщо він не може (привести свідка), то й справі кінець. Якщо (потерпілий) не може помститися за себе, то нехай візьме з винного за образу 3 гривні і плату лікаря [5].

Аналіз вказаної норми надає змогу зробити висновок, що розгляд справи відбувався стосовно особи, якій потерпілий висунув обвинувачення (винний) та лише в межах висунутого в позові обвинувачення, яке встановлюється на підставі наявних доказів (сліди, показання свідків). Отже, вже в Давні часи межі розгляду кримінальних справ хоч формально і не визначались, але встановлювались за колом осіб і змістом обвинувачення.

Друга форма процесу встановлена як розшуковий, інквізиційний. Сутність її полягала в тому, що державна влада зосередила у своїх руках публічні основи переслідування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Істотні риси розшукового процесу, як зазначає А. Лазарєв, були такими: по-перше, встановлення в одній особі функцій судді, обвинувача та захисника; по-друге, процес мав стадії досудового розслідування та судового розгляду обвинувачення. На стадії досудового розслідування (*inquisitio generalis*) з'ясовувалася подія кримінального правопорушення, встановлювалася особа. На другому етапі (*inquisitio specialis*) збиралися докази вини обвинуваченого. Досудове розслідування проводилося державними чиновниками – інквізиторами (*ex officio*). Слідство не було зв'язано формами та строками, підозрюваний фактично не мав гарантій та процесуальних прав і не знав, у чому його обвинувачують. Він був об'єктом процесуального дослідження. На стадії судового розгляду суддя був обвинувачем, в окремих випадках він застосовував функцію захисту. Суддя вирішував провину обвинуваченого та проголошував вирок [6, с. 30].

Тоді на території України норми, які б указували на межі розгляду кримінальних справ, містилися у Статутах Великого князівства Литовського. Як приклад, Артикул 11 Розділу IV Статуту вказував, що коли б обікрали у якого пана або зем'янина комору скарбну або з харчами, і те б на кого на суді було доведено; тоді за таку комору буде повинен заплатити дванадцять рублів грошей, і відшкодувати вкрадене під присягою [7, с. 520].

З наведеного вбачається, що судовий розгляд проводився щодо особи, якій потерпілий (пан, зем'янин) висунув обвинувачення (особа, яка обікрала), тобто межі обвинувачення встановлюються за колом осіб і лише в межах висунутого в позові обвинувачення, яке має бути доведено в суді.

Так само і Соборне уложення царя Олексія Михайловича 1649 року, нормативно-правовий акт, що діяв на території України та включав у себе норми як приватного, так і публічного права, зокрема й процесуальні норми, містив положення щодо розгляду кримінальної справи стосовно винної особи в межах пред'явленого обвинувачення за вчинене діяння, що буде достовірно доведено.

Зокрема, ст. 2 глави XX вказаного акта встановлювала, що якщо син або дочка учинять із кимось іншим смертне вбивство батька свого чи матері, та встановлена буде істина, то по розшуку тих, які з ними таку справу учинять, карати смертю без усякої пощади [8].

Період козацтва в Україні характеризувався використанням звичаєвого права, А. Пашук зазначає, що запорожці жили «подлуг старожитних и старейших обычаев». Відомий дослідник Запоріжжя Д. Яворницький це також підкреслював і зробив спробу довести, що писаних законів на Запоріжжі не можна було й чекати тому, що козацька громада мала за собою невелику минувшину і все життя запорожці проводили в безперервних війнах, через які не мали можливості займатися влаштуванням внутрішніх порядків. М. Слабченко, який працював над вивченням деяких питань, пов'язаних із звичаєвим правом Запоріжжя, наводить слова Д. Міллера про те, що запорожці не мали писаного права, тому що «опасались умалення их вольностей» [9, с. 79].

Однак, попри відсутність текстів нормативно-правових актів того часу, зрозуміло, що в основу звичаїв покладено правила поведінки, що склалися історично, а відтак можемо стверджувати, що вирішення кримінальних

справ у період козацтва також здійснювалося щодо конкретних осіб та у межах пред'явленого їм обвинувачення у вчиненні певного злочину.

Публічно-змагальний кримінальний процес є поєднанням двох вищеперелічених видів кримінального процесу. Для нього характерна змагальна побудова судового розгляду. Водночас для досудових етапів характерні деякі риси розшукового кримінального процесу з притаманними йому письмовою формою, таємністю судового слідства [10, с. 165].

Тоді у Статуті кримінального судочинства Російської імперії 1864 року, що діяв на території України, вперше з'явилося більш чітке окреслення меж судового розгляду.

Наприклад, ст. 535 глави другої розділу третього «Про порядок віддання до суду» вказаного нормативно-правового акта містила положення, згідно з яким судова палата постановляла ухвалу про віддання до суду щодо лише тих осіб, яких притягнуто до відповідальності, та лише щодо тих злочинів, за які щодо них здійснювалось переслідування [11, с. 262].

Після 1917 року на території України, до створення першого кодифікованого акта – КПК УСРР 1922 року, кримінальне судочинство здійснювалось відповідно до окремих нормативних актів законодавства Російської імперії, які не суперечили проголошеним Універсалам Української Центральної Ради принципам, не були скасовані або змінені чинною в Україні владою [4, с. 14].

КПК УСРР 1922 року закріплення меж судового розгляду у законодавстві вдосконалено. Зокрема, згідно зі ст. 315 КПК УСРР 1922 року розгляд справи в судовому засіданні відбувався лише стосовно осіб, яких віддано до суду до відкриття судового засідання та при тому лише стосовно первісно пред'явленого їм обвинувачення [12, с. 703]. Також уперше детально визначалися випадки виходу за межі пред'явленого обвинувачення та закріплювався алгоритм дій у разі необхідності доповнення чи зміни первісного обвинувачення, а також у разі притягнення до суду нових осіб.

КПК УСРР 1927 року фактично дублював вказані положення, тобто так само окреслював межі судового розгляду та детально описував випадки виходу за ці межі.

Водночас законодавче закріплення положення, яке містить саме поняття меж судового розгляду, а не тільки окреслює їх, вперше з'явилося в Основах кримінального судочинства СРСР і союзних республік, затверджених Зако-

ном СРСР від 25 грудня 1958 року. Зокрема, згідно зі ст. 42 вказаного нормативно-правового акта, яка мала назву «Межі судового розгляду», розгляд справи в суді провадився лише стосовно обвинувачених і лише за тим обвинуваченням, за яким вони віддані до суду. Зміна обвинувачення в суді допускалася, якщо цим не погіршувалось положення підсудного та не порушувалось його право на захист. Якщо зміна обвинувачення тягнула за собою порушення права підсудного на захист, суд направляв справу для нового попереднього слідства [13].

З наведеного вбачається, що, попри той факт, що вперше поняття меж судового розгляду в законодавстві України з'явилося тільки в середині ХХ сторіччя, законодавець під час визначення цього поняття лише узагальнив досвід попередніх століть і відобразив його у відповідному положенні.

Аналогічне положення з'явилося і у КПК 1960 року. Перша редакція вказаного нормативно-правового акта містила ст. 275, відповідно до якої розгляд справи в суді провадився тільки щодо обвинувачених і лише з того обвинувачення, за яким їх віддано до суду. У разі необхідності доповнити чи змінити пред'явлене обвинувачення або порушити кримінальну справу по новому обвинуваченню чи щодо нових осіб суд додержувався правил, установлених в ст. ст. 276, 277, 278 цього Кодексу, тобто норм, які надавали алгоритм дій у разі виходу за межі обвинувачення та передбачали можливість повернення справи на додаткове розслідування [14].

Суттєвих змін ст. 275 КПК 1960 року не зазнала, а саме: лише Законом України від 21 червня 2001 року «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» ч. 1 ст. 275 викладено в такій редакції: «Розгляд справи провадиться тільки щодо підсудних і тільки в межах пред'явленого їм обвинувачення» [15].

Використовуючи порівняльно-правовий метод, встановлюємо, що кожна з трьох норм (двох редакцій КПК 1960 року та редакції КПК 2012 року) має між собою подібність, а саме: регламентує проведення судового розгляду справи; визначає суб'єкта, щодо якого може бути проведений такий судовий розгляд; встановлює межі, за які не може вийти суд під час розгляду справи.

Водночас є і відмінності між зазначеними нормами, зокрема, щодо визначення суб'єкта, стосовно якого може бути проведений судовий розгляд. Такими суб'єктами виступають особа, якій висунуто обвинувачення; обвинувачені та підсудні.

Окрім того, межами розгляду справи за вказаними нормами є межі висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта; обвинувачення, за яким обвинувачені віддані до суду; межі пред'явленого підсудним обвинувачення. При цьому процесуальними документами, які визначають межі судового розгляду, виступають обвинувальний акт та обвинувальний висновок.

Проте вказані відмінності зумовлені зміною процедури пред'явлення обвинувачення та використанням певних юридичних термінів, але ніяк не зміною сутності меж судового розгляду.

Враховуючи викладене, сутністю унормування інституту меж судового розгляду є регламентація здійснення судового розгляду на підставі принципу змагальності сторін щодо особи, якій висунуто обвинувачення, і лише в межах того обвинувачення, яке викладено в обвинувальному акті, а також встановлення випадків виходу за межі пред'явленого обвинувачення прокурором і судом із метою недопущення обмеження або порушення права обвинуваченого на захист.

З наведеного вбачається, що, попри зміни у процедурі пред'явлення обвинувачення та використання певних юридичних термінів, протягом більш як шістдесяти років сутність нормативного визначення меж судового розгляду не змінилася, і пов'язана така сталість перш за все зі значенням цього інституту, що не є предметом розгляду цієї статті та знайде своє відображення в подальших наукових дослідженнях автора.

Висновки і пропозиції. На основі аналізу положень окремих нормативно-правових актів, які діяли на території України з ХІ століття і до нашого часу, визначено історичний розвиток нормативного регламентування інституту меж судового розгляду кримінальних справ у суді першої інстанції. Відповідне дослідження сприяє комплексному розумінню інституту меж судового розгляду, що є актуальним в умовах законодавчих змін та з огляду на відсутність сучасних наукових розробок з окресленого питання.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.02.2020).
2. Фойницький І. Курс уголовного судопроизводства. Санкт-Петербург : Типография т-ва «Общественная польза», 1912. 566 с.

3. Вапнярчук В. Кримінальний процес України (в схемах і таблицях) : навч. посіб. Харків : ФІНН, 2011. 294 с.
4. Козій В. Об'єднання і виділення кримінальних проваджень : монографія. Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. 222 с.
5. Юшков С. Руська Правда: Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Київ : Українська академія наук. 1935. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm> (дата звернення: 10.02.2020).
6. Лазарєв А. Механізм проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 231 с.
7. Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.
8. Соборное уложение 1649 года царя Алексея Михайловича. URL: <http://www.bibliotekar.ru/sobornoe-ulozhenie-1649> (дата звернення: 06.02.2020).
9. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) : монографія. Львів : Видавництво Львівського університету, 1967. 180 с.
10. Власова Г. Види кримінального процесу: історично-правові аспекти. *Право і безпека*. Харків, 2010. №5. С. 164–169.
11. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. М.-Берлин : Директ-Медиа, 2015. 646 с.
12. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР. Харків : Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с.
13. Основи кримінального судочинства СРСР і союзних республік : Закон СРСР від 25.12.1958 р. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1959. № 1. Ст. 15.
14. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон УРСР від 28.12.1960 р. № 1001-05. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 15.
15. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України : Закон України від 21.06.2001 р. № 2533-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2533-14> (дата звернення: 20.02.2020).

Iliushonok O. Yu. Historical development of normative regulation of the institute of the scope of the trial in criminal cases in court of first instance

The article deals with the establishing of normative and legal acts that have been operating in the territory of Ukraine since the eleventh century to the present time and contained provisions on the regulation of the procedure for criminal proceedings according to the historical types of criminal proceedings. Also the question of the essence of the regulation of the scope of the trial in criminal cases in general and, with the appearance of the relevant branches of power, – in the court of first instance was investigated on the basis of shown legal and normative acts.

In addition the systematic analysis of the normative and legal acts of this category made it possible to establish that, although the legislative definition of the notion of the scope of the trial first appeared on the territory of Ukraine only in the middle of the twentieth century, the legislator only summarized the experience of the previous centuries and reflected it in the relevant thesis.

The author of the article has also established that, since the first legislative fixing of the definition of the scope of the trial, despite the changes in the procedure of indictment and the use of certain legal terms, the essence of the legislative definition of the scope of the trial has not changed for more than sixty years.

As a result of the study of the mentioned issues, the author has concluded that the essence of the legislative definition of the scope of the trial is the regulation of judicial proceedings on the basis of the principle of parties' competitiveness in relation to the person charged and only within the limits of the charge, which is stated in the indictment, as well as the establishment of cases of going beyond the scope of indictment by prosecutor and court in order to prevent the restriction or violation of the defendant's right to defense.

Finally, the author of the article has noted that the legislative changes and the lack of modern scientific developments on the outlined issue of research contributes to a comprehensive understanding of the institution of the scope of the trial in criminal cases, which makes it relevant and provides proper enforcement.

Key words: *scope of the trial, prosecutor, trial, court of first instance, criminal proceedings.*